

MUHAMMED ZÂHİR BİGİ (1870-1902)

Fotoğrafın arkasındaki yazı:

Molla Abdulla Apanayef Efendi'ye hediye.
Muhammed Zâhir Bigiyef'den

Doğu ve Batı Arasında Bir Tatar Mollası:

ZÂHİR BİGİ'NİN HAYATI, ROMANLARI VE SEYAHATNÂMESİ

Hazırlayan
AHMET KANLIDERE

ÖTÜKEN

YAYIN NU: 1655
KÜLTÜR SERİSİ: 933

T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI: 49269

ISBN: 978-625-408-079-1

www.otuken.com.tr | otuken@otuken.com.tr

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®
İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12

Editör: Göktürk Ömer Çakır

Tashih: Turhan Karamehmetoğlu

Son Okuma: Dr. Liaisan Şahin

Kapak Tasarımı: Ceyhun Durmaz

Dizgi-Tertip: Mahmut Doğan

Kapak Baskısı: Pelikan Basım

Baskı: İmak Ofset Basım Yayın San. ve Tic. Ltd. Şti.
Akçaburgaz Mah. 137. Sok.No: 12
Esenyurt / İstanbul / TÜRKİYE
Sertifika Numarası: 45523 Tel: (0212) 444 62 18

İstanbul- 2021

Kitabın bütün yayın hakları Ötüken Neşriyat A.Ş.'ye aittir. Yayınevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği akademik çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde, kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz; hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

MUHAMMED ZÂHİR BİGİ (1870-1902): Modern Tatar edebiyatının öncülerindendir. Musa Cârullah Bigi'nin ağabeyidir. 1870'te Rostov'da doğdu. Rus okulunda (gimnazyumda) okudu, Rusça ve biraz da Fransızca öğrendi. 1886'da medrese tahsili yapmak üzere Kazan'a gitti. Tahsili sırasında, okuduğu dedektif romanlarının etkisiyle, aşk, kıskançlık ve cinayet konularını, Kazanlı zengin çocuklarının hayatını işleyen Ulûf ya ki *Güzel Kız Hatice* (1887) romanını neşretti. Bundan üç sene sonra, medrese talebeleri ve şehrin zengin gençleri arasındaki ahlâkî bozulmayı ele alan *Günâh-ı Kebâir* (1890) romanını yayımladı. 1891'de Rostov'a döndü ve imamlık görevine başladı. Zaman zaman şehirdeki Hıristiyan din adamlarıyla münâzaralar yaptı. Bundan sonraki iki yıl içinde iki roman daha kaleme aldıysa da bunları neşretme imkânı bulamadı. 1893'te Buhara ve Semarkant'a seyahat etti. Ömrünün son altı yılı iç çatışmalar ve ruhi bunalımlarla geçti. *Mâverâünnehir'de Seyahat* (1908) adlı eseri ancak ölümünden sonra yayımlanabildi.

PROF. DR. AHMET KANLIDERE; İdil-Ural, Kırım ve Türkistan'da yaşayan Türk halklarının fikir tarihi alanında çalışmalar yapmaktadır. 1982'de İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinden mezun oldu. 1983'te Boğaziçi Üniversitesi'nde başladığı yüksek lisans eğitimini Marmara Üniversitesi Tarih Bölümünde tamamladı. Doktorasını New York'ta, Columbia Üniversitesinde yaptı. 2000 yılında Kazakistan'daki Yesevi Üniversitesinde dersler verdi. 2004-2007 arasında Taşkent'te Kültür Müşaviri olarak görev yaptıktan sonra Marmara Üniversitesi'ne döndü ve 2009'da Profesör oldu. 2016-18 arasında Tarih Bölümü Başkanlığını yürüttü. Hâlen aynı üniversitede Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Başkanı olarak görevini sürdürmektedir.

İÇİNDEKİLER

Ön Söz 11
Zâhir Bigi: Tezatların Adamı 13
Zâhir Bigi Hakkında Yazılanlar 13
Hayatı 20
Romanları 28
Seyahatnamesi 33
Bibliyografya 43

BİRİNCİ KISIM

Mâverâünnehir'e Seyâhât 49
Binler ya da Güzel Kız Hatice 127
Büyük Günahlar 179

İKİNCİ KISIM

Mâverâünnehir'de Seyahat: Transoksiyana'ya Sefer 231
Ulûf ya ki Güzel Kız Hadiçe 309
Günâh-ı Kebâir 361

Dizin 413

ÖN SÖZ

Zâhir Bigi ile alakadar olmam epey eskilere dayanıyor. Onun kardeşi Musa Cârullah Bigi'nin biyografisini yazarken, ağabeyi Zâhir'in de çok ilginç bir şahsiyet olduğunu fark ettim. Son derece zeki, meraklı, sorgulayıcı bir karaktere sahip olan Zâhir, çok farklı ortamlarda bulunmuş, birçok zıtlığı kendi içinde yaşamıştır. Hayatı, Rus Kazaklarının muhiti olan Rostov şehrinde geçmiş, Rus okulunda okuduktan sonra Kazan'da medrese tahsili almış, on yedi yaşında iken ilk romanını, yirmisinde ikincisini neşretmiştir. Romanları olağanüstü ilgi görmüş ve birçok kez basılmıştır. Bir taraftan Rostov-Don'da imamlık yaparken diğer yandan şehrin kütüphanesine giderek Fransız ve Rus kitaplarını okumuştur. Onun Türkistan seyahatnamesi de son derece ilginçtir. Yirmi üç yaşındayken kaleme aldığı bu eserdeki tarih kavrayışı, mukayeseleri, sorgulamaları inanılmaz zenginliktedir. Zâhir Bigi'nin fikrî kaygıları, arayışları Osmanlı Türkleri veya Türkistan aydınları ile birçok noktada benzerlikler taşımaktadır.

Böyle bir şahsiyeti Türk okuruna sunmak niyetiyle giriştiğim çalışmayı 1999'da tamamlamış, doçentlik sınavlarına hazırlandığım sırada jüriye sunmuştum. Sonra, araya başka işler girdiği için, bu çalışma öyle kaldı. 2004 yılında onun hayatı ve eserleri hakkında kapsamlı bir makaleyi, 2005'te ise seyahatnamenin Latin harflerine aktarımını neşretmiş, eserin diline müdahale etmeden, sadece anlaşılması zor kelimelerin anlamlarını köşeli parantez içinde vermiştim. Fakat şimdi bunun da yeterli olmadığı kanaatine vardım. Kuşaklar değişip eski dilden uzaklaştıkça vaktiyle bana, benim kuşağıma, tabii gelen kelimelerin artık kolayca anlaşılmadığını fark ettim. Ayrıca, uzman olmayan okuyucuların da istifade edebilmesi için, seyahatnamenin sadeleştirilmiş metninin de verilmesi gerektiğine hükmettim. Bu arada, önceki neşirde gözden kaçmış olan bazı

hataları düzelttim. Zâhir Bigi'nin hayatı ve fikirleri hakkında daha önce yaptığım bir çalışmayı yeniden gözden geçirdim, onun hayatına dair yeni bulduğum bazı önemli ayrıntıları da ilave ederek kitabın baş kısmına dâhil ettim.

Kitabın birinci kısmında Zâhir Bigi'nin üç eserinin sadeleştirilmiş hâlini verdim. Eseri Türkçeye uyarlarken yazarın üslubuna dokunmamaya gayret ettim. İkinci kısımda ise romancımızın eserlerinin Arap harflerinden Latin harflerine aynen aktarımını verdim. Böylece, uzman olan veya merak eden okuyucu eserin aslından okuyabilir veya mukayese yapabilir diye düşündüm. Kitabın sonuna yazarın hayatını ve seyahatnamesini kapsayan bir dizin ekledim.

Çalışmalarım sırasında bana yardımda bulunan kişilere teşekkür borçluyum. Romanları baştan sona okuyup gerekli düzeltmeler ile dipnotlardaki bazı açıklamaları yaptığı için Dr. Liaisan Şahin'e müteşekkirim. Tataristanlı tarihçi Azat Ahunov'un Zâhir Bigi hakkındaki makalesi onun hayatının karanlık kalan bazı noktalarına açıklık getiriyordu. Kendisiyle yazıştım, sağ olsun, bana daha da ayrıntılı malumat verdi. Ayrıca, Zâhir Bigi'nin Türkolog Yefim Malov ile yazışmaları ile Malov'un günlüklerinin romancımızla ilgili yerlerini göndermek lütfunda bulundu. Kendisine minnettarım. Zâhir Bigi'nin hiç bilinmeyen, güzel bir fotoğrafını bulup gönderen Fatih Habib'e şükranlarımı sunuyorum. Son olarak, bazı müşkül hususlarda fikirlerini paylaşan aziz dostum ve meslektaşım Doç. Dr. Sadi. S. Kucur'a teşekkür ederim.

İstanbul, Kasım 2020
AHMET KANLIDERE

Zâhir Bigi (1870-1902)
Tezatların Adamı*

Muhammed Zâhir Bigi(yev), Rus kültürü aracılığıyla Batı medeniyetiyle temas kurmuş bir Tatar aydını olup otuz iki yıllık kısa bir ömre dördü roman ve biri seyahatname olmak üzere beş eser sığdırmıştır. Onun yaşadığı devirde Tatar tüccârı ve zenginleri Rusya ve Avrupa'dan hayat için gerekli, faydalı hususları örnek alıp yaşayışlarını ve hayata bakışlarını yenilemekte ve modern medeniyete uyum sağlamakta idiler. Eğitimin yaygınlaşması, basın yoluyla fikirlerin yayılması ve ulaşımın kolaylaşmasıyla birlikte, insanlar arasında iletişim artmakta, bu da özellikle aydınlar arasında hızlı bir zihniyet değişimine sebep olmaktaydı. Bu süratli değişim içindeki zıtlıkları bizzat yaşamış olan Zâhir Bigi, Batı medeniyetinin yararlı etkilerinin yanında, olumsuz yanlarının da gelmeye başladığını fark etmiş, romanlarında modern hayata uyum sağlayan Tatar tüccarı, zenginleri ve onların oğulları arasında yaygınlaşan kötü alışkanlıkları, medrese talebelerine kadar sirayet eden ahlâkî bozulmaları konu edinmiştir.[1]

Zâhir Bigi Hakkında Yazılanlar

Zâhir Bigi'nin biyografisi hakkında, yazarın kendi verdiği malumat ile kardeşi Musa Bigi'nin yazdığı kısa biyografi en güvenilir bilgileri oluş-

---

* Bu çalışma, daha önce yayınlanan makalemin geliştirilmiş ve güncellenmiş hâlidir: Ahmet Kanlıdere, "Muhammed Zâhir Bigi (1870-1902): Hayatı, Romanları ve Türkistan Seyahatnâmesi", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sayı 15 (Bahar 2004), s. 143-175.

1 bk. Karl Fuks, *Kazanskiye Tatarı v statistiçeskom i etnografiçeskom otnoşeniyah*, Kazan: Univ. Tip., 1844, s. 5-7. Fuks'un eserinde bu konuda ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca bkz. Abdurrahman Sadi, *Tatar Edebiyatı Tarihi*, Kazan: Tatarstan Devlet Neşriyatı Basması, 1926, s. 92.

turmaktadır. Bunun dışında, Zeki Velidî Togan, Abdullah Battal Taymas ve Âlimcan İdrisî'nin verdiği malumat da ailevi kökenlerini anlamamıza yardımcı olmaktadır. İsmail Gaspıralı onun romanlarını ilgiyle takip etmiştir. *Ulûf ya ki Güzel Kız Hatice* romanı neşrolunduğunda bunu derhal takdir etmiş, Zâhir'i daha çok yazması için teşvik etmiştir:

> Muhammed Zâhir Efendi['nin] hoş ibâre ve hüsn-i dil sahibi olduğu şüphesizdir. Umûmen hikâyesi gayet güzel dil ve açık ibare ile yazılmıştır. Bazı yerlerinde, mesela teftiş ve mahkeme beyanında, ibaresi ve kalemi kemâlâta delalet ediyor. Kazan'da neşrolunan resâil-i edebiye arasında böyle hüsn-i dil görmemiş idik. Gayet memnun olarak cenab muharriri tebrik ederiz. Hem daha ve daha yazmasını rica ederiz; çünkü böyle kalemler işler ise az zamanda lisanımız revnak bulacaktır [güzelleşecektir].[2]

Gaspıralı bundan hemen sonra kaleme aldığı bir yazısında ise Zâhir Bigi'nin ortak bir Türk yazı dili oluşturma yolunda yürüdüğünü belirtir. Anlaşılır bir Türkçe ile yazılan böyle eserler çoğaldıkça dilde birlik idealine ulaşmanın mümkün olacağına inanır.

> Türkî şiveleri birbirine karışıp umumi bir lisan-ı edebiye meydana çıkması ancak zamana mütevakkıf [bağlı] olmuştur. Kazan'da neşrolunup geçen nüshamızda beyan olunmuş *Güzel Kız Hadiçe* nâm romana bu gözden bakılır ise, her vilâyetçe anlaşılır şivede yazıldığına büyük dikkat lazım gelir. Böylece yazılmış kırk-elli adet roman ve risale peyda olur ise bizlerden soñ[ra] lisan ve edebiyata hizmet edecek evlâd-ı vatan için uluğ yol açılmış olacaktır.[3]

Gaspıralı, Zâhir Bigi'nin romanında Rusça kelimeleri bolca kullanmakla birlikte bunların Türkçe karşılıklarını da vermeye gayret etmesini över, fakat bazen lüzumsuz yere Rusça kelimeler kullandığına da dikkat çeker.[4] Bigi'nin *Günâh-ı Kebâir* romanı çıktığında ise Avrupa taklidi dedektif romanlarına odaklanmak yerine Tatar halkının hayatını ilgilendiren konuları işlemesini tavsiye eder:

> Muhammed Zâhir Efendi'nin dili ve kalemi gayet hoşdur, lakin hikâyelerinde Frenk taklidi cinayet tasavvur ve beyan itdikden ziyade halkımızın maişet

[2] [İsmail Gaspıralı], "Edebiyat-ı Cedide", *Tercüman,* sayı 13 (10 April 1888), s. 26.

[3] [İsmail Gaspıralı], "Lisân-ı Türkî Şiveleri", *Tercüman,* sayı 14 (18 April 1888), s. 27-28.

[4] [İsmail Gaspıralı], "Edebiyat-ı Cedide", s. 26.

> ve ahvâl-i hâzırasına tiyişli hikâyeler tasavvur buyursa daha yahşı olur idi zannederiz.[5]

Gaspıralı, Zâhir Bigi'nin, etrafındaki gelişmeleri çok iyi gözlemleme ve sıradan insanların göremediğini görme yeteneğine sahip olduğunu, Müslümanların birçok alanda geride kaldıklarını anlayıp kendini milletin gözünü açmaya adadığını, yazdığı roman ve hikâyelerle toplumsal sorunları tasvir ettiğini anlatır.[6]

Tatar aydınlarından Fatih Emirhan ise Zâhir Bigi'nin Tatar milletinin son yıllarda yetiştirdiği, gözü erken açılan yazarlardan biri olduğunu söyler, Türkistan seyahatnamesinin benzersiz olduğunu belirtir. Mâverâünnehir'in Tatar hayatında mühim bir yer tuttuğunu, çünkü Tatar kültürü, eğitimi, din anlayışının oradan beslendiğini vurguladıktan sonra, Tatarların bu bölge hakkında bildiklerinin "bir takım basiretsiz müritler tarafından yazılan menkıbelere veya orada tahsil görüp Sartlaşıp dönen idraksiz takva-füruşlardan işitilen şeyler"den ibaret olduğuna dikkat çeker (ancak Kursavî ve Mercanî'nin eleştirel yaklaşımlarını bunların dışında tutar).

Fatih Emirhan, Zâhir Bigi'nin Buhara anlatısını takdir etmekle beraber, bazı noktalardan eleştirir. Buhara'yı anlatırken yumuşak bir tarzda yazdığını, din adamlarına taraftarlık gösterdiğini, eserinin bazı yerlerinde burjuvazi fikirler telkin ettiğini söyler. Mâverâünnehir'e seyahati sırasında sohbet ettiği Volgin adındaki Rus pomeşçikin (toprak sahibi) Tatar köylülerini kötüleyip mollaları övmesini haklı bulmasına itiraz eder (F. Emirhan burada haksızlık ediyor; zira Volgin, Tatar köylüsünü değil, genel olarak bütün Tatarları, özellikle de Tatar imamlarını eleştirmiş, Zâhir Bigi ise onun genelleme yapmasına itiraz etmiştir). Bigi'nin Emir Timur'u yüceltmesinden, onun hakkında "Türk soyundan gelen Timur gibi bir cihangir ile iftihar ederim" demesinden de rahatsızlık duyar. Cihangirlik uğruna bu kadar kan döken ve şehirleri harap eden biriyle övünmenin Orta Çağ anlayışının uzantısı olduğunu söyler. Fatih Emirhan'ın bu tarz eleştirileri Sovyet dönemi tarihçileri tarafından tekrarlanmıştır.[7]

İlerleme yanlısı Tatar aydınlarının biyografilerine yer veren *Zaman Kalindarı* ise Şehabeddin Mercanî ve Kayyum Nâsırî'nin hemen arkasından

---

5 [İsmail Gaspıralı], "Yeni Kitablar", *Tercüman,* sayı 28 (10 Avgust 1890), s. 54.

6 [İsmail Gaspıralı], "Akgül Destesi yâ ki Edebiyat-ı Cedîde Hademeleri: Muhammed Zâhir Bigiyev", *Tercüman,* sayı 56 (26 Mayıs 1906), s. 1.

7 Damulla [Fatih Emirhan], "Kitablar Hakkında Muhâkeme: Mâverâünnehir'de Seyâhat", *el-Islah* (Kazan), sayı 21 (2 Mart 1908), s. 5-6.

Zâhir Bigi'nin hayat hikayesini vermiş ve ondan "Tatar edebiyatında ilk defa roman tarzını ortaya koyan kişi" olarak söz etmiştir.[8]

Zâhir Bigi, Sovyet devrinde de gözde yazarlardan olmuştur. Romanlarında Tatar burjuvazisinin ve kapitalistlerin hayatlarını eleştirel tarzda ele alması, medrese eğitimini sorgulaması ve kadın haklarını savunması onun romanlarının Sovyet edebiyat anlayışına kolaylıkla uyarlanabilmesini sağlamıştır. Dilde Türkçülük idealini izlemesi ve eserlerinde dinî unsurların önemli bir yer tutması gibi bazı "kusurları" göz ardı edilerek, aydınlanmacı ve demokrat intelijansiyanın temsilcileri arasına dâhil edilmiştir.[9] Burada dikkati çeken husus, Sovyet tarihçilerinden hiçbirinin onun için Ceditçi tabirini kullanmamış olmasıdır. Oysa ki, Zâhir Bigi'nin fikirleri açıkça Ceditçi söylem ile paralellik göstermektedir.

1945'te ona dair kapsamlı bir makale kaleme alan Tatar tarihçisi Möhemmet Gaynullin'e göre, Zâhir Bigi kapitalizm şartlarında hürriyet taraflısı ve aydınlanmacı ("marifetçi") bir yazar olarak ortaya çıkmış, kapitalizmin getirdiği toplumsal hastalıkları ve cinayetleri tasvir etmiş, kapitalizm şartlarındaki insan ilişkilerinin çürümüşlüğünü, burjuva gençlerindeki ahlâkî bozukluğu objektif ve dürüst bir şekilde ortaya koymuştur. Müslüman din adamlarının, medrese talebelerinin ve zengin tüccarların hayatlarındaki olumsuz yönleri tasvir etmek suretiyle, kapitalizmin ailedeki, hayat tarzındaki ve eğitim alanındaki zararlarını gerçekçi bir şekilde göstermiştir.[10] Gaynullin'e göre, onun burjuva toplumunun ahlâkını eleştirmesi, gerçek tipler ortaya koyması, tema ve tarz bakımından yenilikler sunması gibi özelliklerin hepsi Tatar edebiyatı tarihinde ilerici (progresif) bir adımdı. Ancak kendisinin dinî bakış açısıyla sınırlı olması sebebiyle, bu hayatı değiştirmek için önerdiği çözümler gerici nitelikteydi. Zira o, toplumsal bozuklukların düzeltilmesini dinin emirlerine uymakta ve ahlâkî bakımından burjuva hümanizmine sahip kişilerin artmasında görüyordu.[11]

Tatar araştırmacı H. Möhammetov'un 1961'de yaptığı yorumlar da ideolojik zorlamalarla doludur. Ona göre, "marifetçi" bir aydın olan Zâ-

---

[8] "Muhammed Zâhir Efendi Bigiyev", *Zaman Kalindarı 1909,* haz. Şerefüddin Şehidullin, Kazan: yy., 1909, s. 24.

[9] *Büyük Sovyet Ansiklopedisi* de ona yer vermiştir. bk. "Bigeev, Zagir", *The Great Soviet Encyclopedia*, III, New York: Macmillan, 1973-1983, s. 264.

[10] Möhemmet Gaynullin, "Zâhir Bigiyev", *Sovet Edebiyatı* (Kazan), sayı 9 (Sintabr 1945), s. 74-83.

[11] Möhemmet Gaynullin, 1956'da, *Tatar Edipleri* adıyla bir eser neşretmiş ve bunun içinde "Zâhir Bigi" adlı bölüm de yer almıştır. Buradaki bilgiler büyük ölçüde yazarın daha önce yazdıklarının bir tekrarıdır. bk. Möhemmet Gaynullin, *Tatar Edipleri*, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1978, s. 26-49.

hir Bigi, kendi dönemine göre ileri görüşlerini yansıtmış, feodal-ruhanî ve burjuva sınıflarının tamahkârlıklarına karşı hümanizm, halkçılık ve demokratlık fikirlerini savunmuş, Rus halkına, kültürüne ve edebiyatına büyük bir saygı duymuş, yurtsever ve Rusya'ya sadık bir vatandaş olarak, Osmanlı ülkesindeki "reaksiyonerlerin" ve yönetici kesimin yanlışlarını ortaya koymuştur. H. Möhammetov'un yurtseverlikten neyi kastettiği şu cümle ile ortaya çıkmaktadır: "Orta Asya halkları XIX. yüzyılın ikinci yarısında hanların despotizminden, İngiltere ve Türkiye'nin eline düşüp onların sömürgesine dönüşmek felaketinden kurtularak Rusya'ya katılmışlardır."[12] 1978'de yazan Tatar araştırmacı Flun Musin, Zâhir Bigi'nin ilerici, hümanist ve aydınlanmacı görüşleri olmakla birlikte, bazı hususlarda henüz yeterli olgunluğa erişmediğini, mesela Tatar kadınlarının ezildiğinin farkına varamadığını ve onların durumunu doğalmış gibi yansıttığını yazmıştır.[13]

Sovyet tarihçileri daha ziyade Zâhir Bigi'nin romanları üzerinde yoğunlaşmış, seyahatnamesini geri plana atmışlardır. Bunun sebebini anlamak zor değildir: Seyahatnamenin en büyük kusuru, Çarlık Rusya'sının Türkistan'daki sömürgeci siyasetini eleştirmesi olmalıdır. Bunun da ötesinde, Zâhir Bigi, Rus yayılmacılarına karşı savaşan Türkmenlerin hikayesini heyecan ve gururla anlatmış, Rusya'nın Türkistan'ı sömürgeleştirme siyasetine açık ve gizli bir şekilde yardım eden Emir Muzaffer (y. 1860-1885) gibi idarecilere karşı acı sözler söylemiştir. Halbuki, Sovyet anlatısına göre Türkistan'ın Rusya tarafından alınması yerli halklar için progresif bir gelişmeydi. Bu yüzden olsa gerek, Sovyet yazarları, seyahatnamenin sadece belli kısımlarını seçip neşretmişlerdir.

Bazı Sovyet tarihçilerinin seyahatnameye ilişkin yorumları gerçeği yansıtmaz. Mesela, Z. Bigi'nin Orta Asya'daki skolastik eğitimin gerçek yüzünü ortaya çıkarmaya çalıştığı, ilmi Buhara'da değil, Rusya'nın kendi içinde aramak gerektiğini fikrini işlediği gibi iddialar zorlama yorumlardır.[14] Zâhir Bigi'nin sanki tamamen Rus modeli bir eğitim sistemini telkin ediyormuş, Buhara medreselerinin, din adamı sınıfının, emir ve memurlarının, zenginlerin kusurlarını ortaya koymaya çalışıyormuş gibi gösterilmesi de açık bir çarpıtmadır. İddia edildiği gibi, Zâhir Bigi, Kazanlı zenginlerin halkın çıkarlarını düşünmediklerini, mektep-medrese

[12] H. Möhammetov, *Tatar Edebiyatında Megrifetçilik İdeyaları*, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1961, s. 98-99, 119-21.

[13] Flun Musin, "Zâhir Bigiyev", *Tatar Edebiyatı Tarihi*, II, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1985, s. 302-318.

[14] M. Gaynullin, "Zâhir Bigiyev", *Sovyet Edebiyatı*, sayı 9 (Sintabr 1945), s. 81.

işleriyle ilgilenmediklerini, eğitimsiz, kişiliksiz, cimri ve açgözlü olduklarını söylemek gibi bir gayretkeşlik içinde de olmamıştır.[15]

Zâhir Bigi'nin seyahatnamesi Sovyet döneminde ilk defa olarak 1979'da, iki romanıyla birlikte, yayımlanmış, fakat bu baskıda Rus yayılmasını eleştiren kısımlar kısaltılmış, bazı yerler ise çıkarılmıştır.[16] Seyahatnamenin tam olarak yayımlanması ancak 1991'de mümkün olacaktır. Eseri yayına hazırlayan Reis Dautov, seyahatname üzerinde çok uzun durmasıyla, Sovyet tarih görüşünü benimseyen Tatar yazarlarından ayrılmış, onların görmezden geldikleri bazı hususları ortaya çıkarmıştır. *Mâverâünnehir'de Seyahat* kitabını hiçbir atlama yapmadan yayınlayan bu zât, Zâhir Bigi'nin bir biyografisini de eserin sonuna eklemiştir.[17] Tatar âlimi Azat Ahunov ise, Türkolog Yefim Malov'un günlüklerine dayanarak Zâhir Bigi'nin hayatında bilinmeyen bazı noktaları açığa çıkarmıştır.

Türkiye'de Zâhir Bigi çok az tanınmaktadır. Yakın zamana kadar onun hakkında yazılanlar birer-ikişer sayfalık ansiklopedik bilgilerden ibaretti.[18] Onun hakkındaki ilk kapsamlı çalışma tarafımızdan yapılmış,[19] Türkistan seyahatnamesi eserin diline müdahale edilmeksizin (günümüz Türkçesinde anlaşılması güç kelimeler köşeli parantez içinde verilerek) Latin harflerine aktarılarak neşredilmiştir.[20] Bu neşir Taşkent basınında[21] ve akademik camiada ilgi görmüştür. Edebiyat tarihçisi

---

15 H. Möhammetov, *Tatar Edebiyatında Megrifetçilik İdeyaları*, s. 102-110.

16 *Tatar Megrifetçilik Edebiyatı (1860-1905)*, ed. Möhemmet Gaynullin, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1979, s. 88-219.

17 Reis Dautov, "Zahir Bigiyev (Tormış yulı hem icadi mirası)", Zahir Bigiyev, *Zur Gönahlar: Romannar Seyahatname*, haz. Reis Dautov, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1991, s. 360-379.

18 bk. Abdullah Battal-Taymas, *Kazan Türkleri*, 2. baskı, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1966, s. 135-136; "Muhammed Zâhir Bigi", *Kazan*, sayı 2 (1970), s. 33-34; Naile Binark, "Muhammed Zâhir Bigi" *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, I, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1976-1977, s. 426; "Zahir Bigiyev", *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*, XVIII, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001; M. Ehmedcanov, "Bigiyev, Zahir", *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi*, II, Ankara: AYK Atatürk Kültür Merkezi, s. 270-271.

19 bk. Ahmet Kanlıdere, "Muhammed Zâhir Bigi (1870-1902): Hayatı, Romanları ve Türkistan Seyahatnâmesi", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sayı 15 (Bahar 2004), s. 143-175.

20 bk. Muhammed Zâhir Bigi, *Mâverâünnehir'de Seyahat*, haz. Ahmet Kanlıdere, İstanbul: Kitabevi, 2005.

21 Sergey Savçuk-Kurbanov, "Po vsemu Turkestanu", *Bisnes-vestnik Vostaka* (Taşkent), sayı 6 (732), s. 20.

Yavuz Akpınar, Zâhir Bigi'nin üniversite ders kitabına dâhil edilmesini sağlamıştır.[22] Türk dili ve edebiyatı öğretim üyesi Mustafa Toker ise Zâhir Bigi'nin romanlarında kullandığı dili analiz etmiş, onun eserlerinde Anadolu Türkçesine ait birçok kelime ve yapı tespit etmiş, Rusça kelimeleri Tatar Türkçesine uygun olarak yazdığına dikkat çekmiştir. Toker ayrıca Bigi'nin Anadolu ve Kıpçak lehçelerinin bir sentezini yaptığı kanaatine varmıştır.[23]

Rusya Müslümanları konusundaki kıymetli çalışmalarıyla tanınan Allen J. Frank, Zâhir Bigi'nin Buhara anlatısının Ceditçi düşünüş biçimini yansıttığına işaret eder. Ceditçilerin dinî bakımdan rasyonalist olduklarını, Kur'an ve Sünnete bağlılığı vurgulayıp tasavvufu eleştirdiklerini, aynı Rus Şarkiyatçıları gibi, İslam'a akılcı açıdan baktıklarını ileri sürer. Zâhir Bigi'nin, dinî reformcu sıfatıyla, tam da bunu yaptığını vurgular.[24] Onun Buhara'da sohbet etme imkânı bulduğu Müftü İşan adındaki şeyhin felsefesini hiç beğenmediğini, seyahati sırasında Müslüman halkın evliya kabirlerine ibadet derecesinde bağlılık göstermesini hakiki İslam anlayışıyla bağdaştıramadığını vurgular ve bu hassasiyetini tasavvuf karşıtlığına yorar. Frank, Zâhir Bigi'nin Buhara ulemasına bir parça saygı duysa da, imamların genel seviyesini düşük bulduğunu, Buhara medreselerinde okutulan dersleri faydasız olarak nitelediğini ifade eder.[25] Bütün bunların Kursavî ve Mercanî gibi âlimlerin savunduğu fikirlerle benzerlik gösterdiği ve Ceditçiliğin tipik özelliklerinden olduğu kanaatine varır.[26]

Zâhir Bigi'nin reformist İslamcı yönüne dikkat çeken yorumlarında haklılık payı olsa da, Frank'ın iddia ettiği gibi, keskin bir tasavvuf karşıtı olduğu söylenemez; olsa olsa, onun bir kısım cahil sufileri evliya kabirlerini ziyaretlerdeki aşırılıkları eleştirdiği ifade edilebilir. Kaldı ki, Kursavî ve Mercanî gibi âlimlerin, tasavvuf karşıtı olmak şöyle dursun, geçmişteki mutasavvıflara büyük hürmet besleyip kendi zamanındaki tasavvuf ehline (en azından bir kısmına) bağlılık duydukları da bilinmektedir. Ayrıca, Zâhir Bigi'nin Buhara'daki medrese müfredatını ta-

---

[22] bk. Yavuz Akpınar, "Çağdaş Tatar Edebiyatı", *Çağdaş Türk Edebiyatları,* I, ed. Yavuz Akpınar – Ferruh Ağca, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayını, 2012, s. 215-217.

[23] Mustafa Toker, "Zahir Bigiyev'in Eserlerinde Kullandığı Dil" *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, sayı 26 (2008), s. 75-88.

[24] Frank J. Allen, *Bukhara and the Muslims of Russia: Sufism, Education and the Paradox of Islamic Practice,* Leiden: Brill, 2012, s. 163-164.

[25] *age*, 166-167.

[26] *age*, 169.

mamen faydasız bulduğu da söylenemez. Onun Buhara tarzı eğitime dair yorumları iç eleştiri niteliğindedir. Buhara medreselerinin olumlu taraflarını da görüp takdir etmiştir.

Hayatı

Zâhir Bigi'nin ailevi kökenleri Nogayların Altıul uruğunun güney Rusya'da yerleşen ve Mişerler olarak bilinen grubuna dayanmaktadır.[27] 1999 yılında Petersburg'da bulup görüştüğüm Musa Bigi'nin kızı Fâtıma Hanım da kendilerinin Mişer Tatarlarından olduklarını doğrulamıştır. Zâhir'in annesi Fâtıma Hanım, Damolla Habibullah Hazret'in kızı olup ulema ailesinden geliyordu. Babası Molla Cârullah, Penza Vilayeti'nin Çımbar uyezdinden (ilçesinden) olup Abdülkerim Bigiyev adındaki zengin bir köylünün oğluydu. Molla Cârullah, köyündeki medresede okumuş olsa da, ticaretle uğraşmaya karar vermiş ve bu maksatla köyünden ayrılıp ailesiyle birlikte güney Rusya'daki Rostov şehrine göç etmiştir. Oldukça becerikli biri olan bu zât, Moskova'dan Rostov'a uzanan demir yolu yapılırken, müteahhit olarak çalışmış, biraz birikim de yapmıştır.[28] Orenburg Müftüsü Selimgerey Tevkilev hacca giderken Rostov'a uğradığında onun evinde misafir kalmış, dinî tahsili olan ve Rusça bilen Molla Cârullah'ı Rostov şehrine âhund tayin etmiştir. Âlimcan İdrisî, bunu biraz farklı anlatır: Ona göre, Molla Cârullah bir müddet şimendifer mültezimi olarak çalıştıktan sonra dindaşlarının yoğun ısrarları üzerine Rostov'daki Müslüman mahallesinde imamlık görevini kabul etmiştir. [29]

İçki müptelâsı olduğu anlaşılan Molla Cârullah'ı, imamlık görevi bile bu iptilâsından vazgeçirememiş, belki de bu yüzden, genç denilebilecek bir yaşta vefat etmiştir.[30] Abdullah Battal'ın verdiği bilgiye göre, Molla Cârullah'ın Rostov'da oldukça iyi gelir getiren mülkleri varmış, fakat kendisi içki müptelâsı olduğundan, ailesiyle de, bu mülklerin idaresiyle

---

[27] Zeki Velidî Togan, "Büyük Alim Musa Cârullah Reformatör müdür?", *Tasvir,* (23 Eylül 1947); Zeki Velidî Togan, "Musa Cârullah Begi'nin Hayatı ve Eserleri", *Yeni Selâmet,* sayı 37-105 (Kasım 1949), s. 5.

[28] A. Battal-Taymas, "Sovyetler Diyarında Görüp Geçirdiklerim", *Tasvir,* no. 1091 (12 Ağustos 1948), s. 2.

[29] Âlimcan el-İdrisî, "Musa Efendi Bigey," *Türk Yurdu,* VIII/10 (16 Haziran 1331 [29 Haziran 1915]), s. 2696-2697.

[30] Musa Bigiyev, "Muhammed Zâhir Efendi Bigiyev", Muhammed Zâhir Bigiyev, *Mâverâünnehir'de Seyâhat*, s. ii-iii.

de çocukların tahsil ve terbiyesiyle de pek meşgul olamamış, bu işlerle eşi uğraşmıştır.[31]

Kırk beş yaşında ölen Molla Cârullah'ın yirmi beş çocuk sahibi olduğu yolunda Musa Bigi'nin verdiği bilgi (şayet bir baskı hatası değilse)[32] pek mantıklı görünmemektedir. Belki de bu yüzden olsa gerek, birçok yazar bu bilgiyi görmezden gelmeyi tercih etmiştir. "Bu çocukların farklı hanımlardan olmuş olması gerekir" şeklinde spekülasyon yapanlar da vardır.[33] Zeki Velidi Togan, Molla Cârullah'ın diğer bir kadından doğan oğlunun sonradan İstanbul'a göç ettiğini ve burada öğrenim görüp Fatih'te müderrislik yaptığını yazmıştır.[34]

Zâhir Bigi'nin doğum tarihini 1865 olarak verenler olsa da,[35] kardeşi Musa Bigi onun 1870'te doğduğunu yazmaktadır. Yazarın bizzat kendi ifadesi de bunu doğrulamaktadır. Musa Bigi'nin el yazısıyla yazılı olan bir belgeye göre, Zâhir'in Rostov'a göç etmeden önce, yani Çımbar'da doğmuş olması gerekir.[36] Türkistan'a seyahati sırasında kendisine nereli olduğunu soran yol arkadaşına, Zâhir Bigi'nin "Penza Vilayeti'nden, Çımbar'lıyım" diye cevap vermesi de bu bilgiyi güçlendirmektedir.[37]

Zâhir'in doğup büyüdüğü Rostov şehri oldukça canlı bir iş ve ticaret merkeziydi. Buradaki Müslüman mahallesinin sakinleri köylerden hizmet ve ticaret için gelen kişiler olup[38] daha ziyade arabacılık ve amelelikle uğraşıyorlardı.[39] Bu şehrin tek Müslüman mahallesinde iki bin

---

31 Abdullah Battal Taymas, "Sovyetler Diyarında Görüp Geçirdiklerim," *Tasvir,* no. 1091 (12 Ağustos 1948), s. 2; A. Battal-Taymas, *Kazanlı Türk Meşhurlarından II: Musa Carullah Bigi*, İstanbul: M. Sıralar Matbaası, 1958, s. 5.

32 Musa Bigiyev, "Muhammed Zâhir Efendi Bigiyev", s. i.

33 Reis Dautov, "Zahir Bigiyef", s. 360..

34 Zeki Velidi Togan "Musa Cârullah Begi'nin Hayatı ve Eserleri," *Yeni Selamet,* (İstanbul), V/37-105 (Kasım 1949), s. 5.

35 Zâhir Bigi'nin doğum tarihi, *Tercüman* gazetesinde (26 Mayıs 1906 tarihli nüshada) ve *Zaman Kalindarı 1909*'da 1865 olarak verilmiştir.

36 Asiya Rahimova, "Şu Mektubum Sözleri Size Emanetdir," *Gasırlar Avazı,* cilt 1, sayı 2 (1996), s. 202.

37 Muhammed Zâhir Bigiyev, *Mâverâünnehir'de Seyâhat*, Kazan: Tip.-Lit. İ.V. Yermolayevoy, 1908, s. 17. Buna mukabil, kardeşi Musa Bigi'nin "1870'te Rostov'da doğdu" şeklindeki kesin ifadesi durumu karmaşık hâle getirmektedir.

38 Muhammed Zâhir Bigiyev, *Günâh-ı Kebâir,* Kazan: Viçislaf Matbaası, 1890, s. 4.

39 1889'da Mahkeme-i Şer'iyye'nin metrika defterleri kaydına göre, Rostov şehrinin Müslüman nüfusu şu idi: 1 mahalle, 176 erkek, 85 kadın, yani toplam Müslüman nüfus 261 kişi. Erkek sayısının kadınlara göre oldukça fazla olması, onların buraya sadece çalışmak için gelmiş olmalarının bir göstergesi olabilir. bk. Abdürreşid İbrahim, *Çupan Yoldızı,* Petersburg: Abdürreşid İbrahimofnuñ Elektrik

kadar Rusya Müslümanı yaşıyordu. Onlardan başka, kırk-elli kişi kadar da Türkiye tebaası nüfus bulunuyordu.[40]

Başlangıçta Rus okuluna (gimnazyuma) gönderilen Zâhir, bu sayede, daha küçük yaşta iken çok iyi bir şekilde Rusça (bunun yanında biraz da Fransızca) öğrenmiştir. Babası öldükten sonra, annesi Zâhir'i Rus okulundan alıp medreseye vermiştir.[41] Medrese tahsili sırasında Rus ve Fransız edebiyatlarına merak sarmış, Honoré de Balzac, Victor Hugo ve Emile Zola'nın romanlarını okumuştur. Kardeşi Musa Bigi, onun küçük yaşta Rus ve Fransız edebiyatının macera ve detektif tarzındaki eserleri okuduğunu ve ilk romanını bunlardan etkilenerek yazdığını söyler.[42]

Zâhir, 1886 yılının yazında, medrese tahsilini sürdürmek üzere Kazan'a gitmiş, okuduğu Rusça ve Fransızca eserlerin etkisiyle roman yazmaya heves etmiş, *Ulûf yâ ki Güzel Kız Hadiçe* [Binler ya da Güzel Kız Hatice] romanını tam da bu sırada kaleme almıştır. Romanın içeriğine bakıldığında, olayların Kazan'da geçtiği, oradaki cadde, otel ve pasaj isimlerinin gerçekte bu şehre ait yerler olduğu ve dolayısıyla, onun bu eseri Kazan'a geldikten sonra yazdığı anlaşılmaktadır.[43]

Zâhir Bigi, Kazan'da bulunduğu sırada, 1887 yılı Güzünde, Dinî Akademi profesörü Yefim Malov (1835-1918) ile tanışmış, yeni çıkan romanını ona takdim etmiştir. Bundan altı ay sonra Malov'la yeniden görüştüğü ve daha sonra da onunla mektuplaşmayı sürdürdüğü, dinî konularda fikrî tartışmalara girdiği görülmektedir.[44] Malov, 7 Nisan 1888'de günlüğüne onun hakkında şunları yazar:

> İki arkadaş daha ortaya çıktı; onlar Sahipgerey Ahmereov ve Yarulla Bigiyev (Zâhir ibn Yarulla, Novoçerkassklı bir talebe). Yeni arkadaşım Yarulla Bigiyev'in Rusçası o kadar iyi ki, telaffuzunda tek bir yanlış bile yok. Buradan şunu çıkarıyorum: Onlar, Ruslardan ayrı mahallelerde veya sokaklarda yaşayan Kazan Tatarlarına kıyasla, daha kolay asimile oluyorlar; onlar üzerindeki Rus tesiri daha derin.[45]

Basmahanesi, 1907, s. 28.

40 Zâhir Bigi'nin Malov'a yazdığı 16 Şubat 1893 tarihli mektuptan.

41 Flun Musin, "Zâhir Bigiyev (1870-1902)", s. 303.

42 Bu eserin, XIX. yüzyılın ilk yarısında romanlarıyla tanınan Rus yazarı N.F. Pavlov'un (1805-1864) *Million* adlı romanı olması muhtemeldir. bk. Reis Dautov, "Zahir Bigiyev", s. 362.

43 Reis Dautov, "Zahir Bigiyev", s. 362.

44 Azat Ahunov, "İzvestnıy i neizvestnıy Zagir Bigiev", *Medina al-İslam* (Nijniy Novgorod), sayı 12 (3.9.2008).

45 Malov'un günlüklerinden. Arhivohranilişçe otdela rukopisey i tekstologii İYALİ

Dört beş sene Kazan'ın tanımış medreselerinden Göl Boyu Medresesi'nde okuyan Zâhir Bigi, bu sırada Kazan talebelerinin durumu ile yakından alakalı olan *Günâh-ı Kebâir* (Kazan 1890) adındaki romanını neşreder. Romanda medreselerdeki bozulmaları ele alması sebebiyle bazı eleştirilere maruz kalacağını tahmin ederek okuyucuya şöyle seslenir:

> Okuyucu, kimsin? Şayet, Kazanlı değilsen ya da Kazan medreselerinin durumunu bilmiyorsan, "Mümkün mü dinî medresede okuyan talebenin içki içmesi?" diye benim yazdıklarımı inkâr ve tekzip edersin. Kazanlı olup da bu durumdan haberdar biriysen bu yazdıklarımı dikkatsizce ve anlamadan okuyup "Niçin bizim Müslümanların ve medreselerin ayıbını faş ediyorsun? Niçin kusurlarımızı yazıyorsun? Nice ve nice seneler medreselerimiz bu durumda olup nice ve nice talebeler nerelerde oldular, nice hallere düştüler ve bu halleri niceleri gördü. Kimse bunun hakkında söylemedi ve yazmadı. Şimdi sen Rostov-Don şehrinde oturup daha mı iyi biliyor ve görüyorsun! Ayıptır!" diye kınayıp kuru bir dil ile yaramaz kadınlar gibi gıybet etmeyiniz. Yazdığımız sözler veya bütün romanımız yanlışsa, kalem vasıtasıyla hatasını beyan buyurunuz.[46]

Zâhir Bigi 1891 yılında medreseyi bitirdikten sonra Rostov'a dönüp imamlık için müracaatta bulunur ve bu yılın Mart ayında imamlık belgesini alır. Malov'a yazdığı 22 Mart 1891 tarihli mektubunda bunu "Molla İzzetulla [Divlikamov] Hazretlerine şerik imam oldum" diye haber verir. Aynı mektupta, önceki yıllarda Rostov'daki keşişlerle dinî konularda münâzaralar yaptığından da söz eder.[47] Malov'a yazdığı 26 Mayıs 1891 tarihli mektubunda ise göğüs hastalığından mustarip olduğunu ve bu yüzden Rostov'dan ayrılıp Kuban taraflarında, Nijnaya Steplevka (Grivnaya) adlı bir köyün yakınındaki daçada yaşadığını anlatır. Aynı mektupta şunları da söyler: "Bugün, inşallah, Rostov'a dönmek niyetindeyim. Yaşlı annem ve kardeşim Molla İzzetulla şimdi Rostov'da, sağlıkları iyi. Henüz evlenmiş değilim, çünkü kendime uygun bir kız bulamadım."[48]

---

im. İbragimova. F.56. Op.1. Ed.hr.2. L.1.

[46] Muhammed Zâhir Bigiyev, *Günâh-ı Kebâir,* s. 48-49.

[47] Zâhir Bigi'nin Yefim Malov'a gönderdiği 22 Mart 1891 tarihli mektuptan. Z. Bigi, bu mektupta Rostovlu keşişlerle münâzarası hakkında şunları söylemekteydi: "Ahirü'l-emr mübâhaselerimni sui-kasdle değil mi iken deyü komissiya keşişlerniñ cemiyet karamasına tabşırmış iseler de bize bir zarar ulmadı; münâzara işlerimiz tamam uldı."

[48] Malov'un 2 Haziran 1891 tarihli günlüğünden.

Tam da bu sırada Zâhir'in medreseden arkadaşı olan Sahipgerey Ahmerov, Malov'un etkisiyle, Hıristiyanlığa geçmiş, Pavel Nikolayeviç adını almıştır. Zâhir Bigi, mektubunda Malov'a bu durumu sorar.[49] Arkadaşı Hıristiyanlığı seçmiş olsa da Zâhir Bigi mektuplarında İslam'ı müdafaa etmeye devam eder. Rostov'daki Hıristiyan keşişlerle tartışmalar yapar. Bu tartışmalardan biri Şehir Meclisi'nin geniş salonunda yapılır. Bu münâzara hakkında yerel gazetelerde ayrıntılı makaleler yazılır.[50]

Yefim Malov, 28 Ocak 1892'de yazdığı mektubunda, ona *Razgovor o prorroke muhammede s odnim mulloy* [Muhammed Peygamber Hakkında Bir Molla ile Mübâhase] adlı bir risale göndereceğini söyleyip o risale hakkındaki görüşlerini yazmasını ister. Zâhir Bigi, cevabî mektubunda bu risaleyi merakla beklediğini fakat eline geçtiğinde hayal kırıklığına uğradığını, zira orada yazılanların tamamen boş şeyler olduğunu söyler. Bu mektupta karamsar bir ruh hâli içinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Önceki yıl kendisinin Malov'a birkaç mektup yazdığını fakat cevap alamadığını söyledikten sonra ondan iki kitap yollamasını ister. Bunlardan biri Malov'un yeni çıkan eseri, diğeri meşhur misyoner Ostroumov'un kitabıdır.[51] Bu kitapları kendi parasıyla almaya gücü yetmediğini şu sözlerinden anlamak mümkündür:

> [Bu iki kitabı] yollarsanız bana büyük bir iltifat etmiş olursunuz. Rusların şöyle bir sözü var: "Fakirlik ayıp değil." Şu ayıb olmayan ayıp –İsa Peygamberde olan kadar olmasa da- bendenizde de vardır.[52]

Bu arada, onun vaktinin önemli bir kısmını şehir kütüphanesinde geçirdiği, 1891-92 senesinde, son romanının devamı niteliğinde olan *Mürted* ve arkasından *Kâtile* adlı romanlarını kaleme aldığı bilinmektedir.[53]

Zâhir Bigi'nin *Tercüman* gazetesine gönderdiği bir mektuptan, onun 1891 yılında Bahçesaray'a gidip birkaç gün kaldığı, Kaytazağa Mahallesi'ndeki usûl-i cedit mektebini ziyaret ettiği görülmektedir. Mektupta aynen şunları yazar:

---

[49] Malov'un 30 Mart 1891 tarihli günlüğünden.

[50] Malov'un 2 Haziran 1891 tarihli günlüğünden.

[51] Malov'un *Missionerstvo sredi muhammedan i kreşenıh tatar* (Kazan 1892) kitabı ile Nikolay Ostroumov'un *Muhammedanskiy post v mesyatse Ramazan* (Kazan 1877) adlı eserini istiyordu.

[52] Zâhir Bigi'nin Malov'a yazdığı 16 Şubat 1893 tarihli mektuptan. M. Alişa'nın şahsi arşivinden.

[53] Flun Musin, *age,* s. 303.

> Hürmetlü Hoca Mahmud Efendi tarafından hüsn-i kabul olunub bir-iki saat derslere dikkat idüb kürdügümden bî-nihaye memnun ve mesrûr oldum. Bârekallah! Dürt-biş ay tahsil iden altı-yedi yaşarlık balalar *Hâce-yi Sıbyan* sayesinde hayli okub yazmaya ve yedi-sekiz ay tahsil iden balalar yahşı okub yazub ilm-i hâlden, hisabdan ve kıraat-ı Arabiyeden hayli ilerilediklerini kürüb hayran oldum. Meger usûl-i cedidin faide ve semerâtı zannolunduğundan dahi ziyade imiş. Mektebinizde bulundugum bir-iki saat ömrümün belki en yahşı ve lezzetli saatleri uldıgından, siz hürmetlümüze ve Hoca Mahmud Efendi'ye ifâ-yı teşekkürden âciz bulunuyorum.[54]

Buhara Emiri Abdulahad, 25 Aralık 1892'de Rostov-Don'a uğradığında tren istasyonunda emiri karşılayanlar arasında Zâhir Bigi de bulunmaktadır. Emir şehrin ileri gelen memurları ile görüştükten sonra Müslüman temsilcileri kabul eder. Rostov-Don âhundu Hacı İzzetullah Divlikamov, İmam Zâhir Bigiyev, Müezzin Musa Bigiyev ve saygın kişilerden Fazlullah Utkeyev, Muhammedcan Yanbayev ve Rahmetullah Pataşev vagona dâhil olup emir ile görüşürler. Onlar çıktıkları sırada, emirin işaretiyle, Zâhir Bigi vagonda kalır. Bu görüşme sırasında yazarımız romanlarını Buhara Emiri'ne takdim eder. Ayrıca, Buhara'da bir gazete yayınlamak niyetini bildiren bir dilekçe sunar. Emir, kendisine Petersburg'dan veya Buhara'ya vardığında cevap yazacağını söyler.[55] İsmail Gaspıralı, bu buluşmayı şu şekilde nakleder:

> Ba'dehu cümlesi uluğ yolçının [emirin] kolunu pûs idüb [elini öpüp] hârice çekildikleri sırada, Muhammed Zâhir Efendi işaret-i mahsûsaya mebni içeründe kalub Hazret-i Abdulahad Han'a Arabiyü'l-ibâre hoş geldi nâmesi ve Türkîyü'l-ibâre telif itdiği iki kıt'a hikâyelerini takdim idüb Buhara-yı Şerif'de bir havâdis-nâme neşrine ruhsat ve imtiyaz isteb arîza birdi [verdi].[56]

Emir, onların ziyaretlerinden çok memnun olduğunu bildirir. İzzetullah Divlikamov ile Zâhir ve Musa kardeşlere birer hil'at hediye eder.[57]

Bu görüşmeden yedi ay kadar sonra, 11 Temmuz 1893'te, Zâhir Bigi Buhara'ya doğru yola çıkar. Seyahatinin asıl maksadı, Türkistanlı kardeşlerinin durumlarını yakından görmektir. Bunu "gideyim, gö-

---

[54] Muhammed Zâhir Bigiyef, "İdareye Mektub", *Tercüman,* sayı 44 (13 Dikabır 1891), s. 88

[55] [İsmail Gaspıralı], "Sefernâme-i Hazret-i Emir II", *Tercüman,* sayı 1 (9 Yanvar 1893), s. 1-2.

[56] *agm,* s. 1-2.

[57] Zâhir Bigi'nin E. Malov'a yazdığı 16 Şubat 1893 tarihli mektuptan.

reyim, o tarafta din karındaşlarımızın hallerini, evvelki hallerine kıyas edip ibret alayım dedim" sözleriyle ifade eder. Üç ay kadar Buhara ve Semerkant'ta dolaştıktan sonra tekrar Rostov'a döner ve imamlık görevine devam eder.

Zâhir Bigi artık tanınan biri hâline gelmiştir. Rus basınında ondan övgüyle söz edilir. Rusçayı anadili gibi bildiği, çok okuduğu ve güçlü bir polemik (münâzara) yeteneğine sahip olduğu belirtilir.[58] Türkolog Nikolay Aşmarin, Kazan Tatarları arasında roman türünün gelişmesi bahsinde ilk olarak onun iki romanına yer verir.[59]

Malov'un günlüklerinde kaydettiğine göre, Zâhir Bigi, 1896 yılının Güz mevsiminde Ufa'ya gider ve oradaki bir Müslüman toplantısına katılır. Dönüşte Kazan'a uğrar ve Yefim Malov ile buluşur. Ona Buhara'ya yaptığı seyahatinden bahseder, gezi notlarını Kazan'da bastırmak niyetinde olduğunu söyler. Sonra ona, Hıristiyanlığa geçen arkadaşı Ahmerov'u sorar. Malov ile birlikte Ahmerov'u ziyarete giderler. Çay içtikleri sırada Zâhir, Ahmerov'a Tatarların bu durumu nasıl karşıladıklarını, yeniden İslam'a dönmesi için kendisine gelenlerin olup olmadığını sorar. Ahmerov, cevaben, ulemadan kimsenin böyle bir şey için gelmediğini, talebelerden gelenler olsa da onların İslamiyet'i müdafaada âciz kaldıklarını söyler. Misafirlikten ayrılıp yolda sohbete devam ederlerken Malov ona, Ahmerov'un, iddia edildiği gibi para karşılığında din değiştirmediğini, yıllarca Hıristiyanlığı inceledikten ve kendisiyle görüşmeler yaptıktan sonra bu kararı verdiğini söyler.[60]

Ertesi gün Ahmerov, Malov'un evine gider. Önceki akşam eski medrese arkadaşının kendisini "mürtet" olarak nitelemesine içerlemiştir. Biraz sonra Zâhir Bigi -üniversitede okuyan bir arkadaşıyla birlikte- geldiğinde niçin kendisini mürtet olarak gördüğünü sorar. Z. Bigi, Allah katında hak dinin İslam olduğunu ve bu dinden dönenlerin bu şekilde adlandırıldığını söyler ve sözlerini şöyle sürdürür: "Senin İslam'a yeniden dönmeni istediğimi zannetme. Çünkü sadece sen değil, senin gibi yüz kişi de dönse İslam bir şey kaybetmez." O akşam ikisi arasında uzun tartışmalar olur.[61]

İslamiyet'e samimi bir bağlılık duyan Zâhir Bigi'nin, Malov gibi bir misyonerle olan yakın münasebetini izah etmek güçtür. Yaklaşık on yıldır yazıştığı, tartıştığı fakat aynı zamanda içini döktüğü bu zat ondan

---

[58] *Kazanskiy Telegram,* sayı 359 (5 May 1894), s. 3. Aktaran: Möhemmet Gaynullin, "Zâhir Bigiev", *Sovyet Edebiyatı* (Kazan), sayı 9 (Sintabr 1945), s. 77.

[59] Nikolay Aşmarin, *age*, s. 35-39.

[60] Malov'un 22 Eylül 1896 tarihli günlüğünden.

[61] Malov'un 23 Eylül 1896 tarihli günlüğünden.

otuz beş yaş büyüktür. Üstelik Zâhir'in medrese arkadaşı Ahmerov'un dinden dönmesine sebep olmuştur. Böyle olduğu halde münasebetini sürdürmesi, hatta özel hayatıyla ilgili hususları onunla paylaşması belki onun entelektüel yalnızlığıyla açıklanabilir. Rostov'daki küçük muhitin onun ruhi ihtiyaçlarını tatmin etmediği açıktır. Türkistan'a yaptığı seyahati sırasında gördükleri kendisinde büyük bir hayal kırıklığı yaratmıştır. Mensup olduğu topluluk onun sıradışı ilgilerini, imamlıktan ziyade şehir kütüphanesinde Rus ve Fransız eserleriyle meşgul olmasını yadırgamış olmalıdır. Kendi dar muhitinde bulamadığı heyecanı Kazan'da, deneyimli bir akademisyenin izahlarında bulmuş, bu durum ona bir tür meydan okuma temin etmiş gibidir. Rostov'daki keşişlerle yaptığı münâzaralar, Malov'la olan yazışmalarında İslamiyet'i şevkle müdafaa eden tavrı kendisinin entelektüel susuzluğuna delil olabilir.

Zâhir Bigi'nin ömrünün son yıllarının kontrolsüz ve iç çatışmalarla geçtiği ve artık yeni bir şey yazamadığı anlaşılmaktadır. Roman yazmak gibi şeylerle uğraşması Müslüman halk tarafından yadırganmış, bu yüzden kendisine alaycı bir gözle bakılmıştır.[62] Bu durum, kişiliğinde derin yaralar açmış olmalıdır. Musa Bigi, onun ömrünün sonuna kadar validesinin yardımıyla hayatını sürdürdüğünü, cebinde parası, odasında kitabı bulunmadığını söyler.[63] Türkistan seyahatinden döndükten sonra, cahil halkın söylediği sözler onu epeyce yormuş ve ümitsizliğe sevk etmiş, belki de bu yüzden olsa gerek, kendini içkiye vermiştir.[64]

Hayatının son demlerinde çektiği sıkıntıların üzerine bir de korkunç bir akıbete uğrayan Zâhir bigi'nin nasıl öldüğü konusunda değişik rivayetler vardır. Reis Dautov, hiçbir kaynak göstermeksizin, onun kendi kendini öldürdüğünü yazmıştır.[65] Tatar edebiyat tarihçisi M. Gaynullin'e göre, içkiye olan düşkünlüğünün artması ve karısıyla ilişkisinin kötüleşmesi onun sonunu hazırlamış, yatağında karısı tarafından öldürülmüştür.[66] Gaynullin bunu araştırmak üzere 1950'li yılın ortalarında Rostov'a gitmiş, orada Zâhir Bigi'nin eşini bulmuş, onunla birlikte yazarımızın (henüz mevcut olan) mezarını ziyaret etmişlerdir.[67] Zâhir Bigi'nin ölümü konusundaki en güvenilir rivayet, kardeşi Musa Bigi'nin üstü kapalı ola-

---

62 Musa Bigiyev, "Muhammed Zâhir Efendi Bigiyev", Muhammed Zâhir Bigiyev, *Mâverâünnehir'de Seyâhat*, s. i.

63 Musa Bigiyev, "Muhammed Zâhir Efendi Bigiyev", s. ii.

64 *age*, s. 108.

65 Reid Dautov, "Zahir Bigiyev", s. 377.

66 Möhemmet Gaynullin, "Zâhir Bigiyev", s. 78.

67 Azat Ahunov, "İzvestnıy i neizvestnıy Zahir Bigiev", *Gasırlar Avazı / Eho vekov*, sayı 1 (2006), s. 176-187.

rak anlattıklarıdır. Buna göre romancımız yatağında yatar iken cinayete kurban gitmiş, büyük ihtimalle karısı tarafından öldürülmüştür.[68]

Genç yaşında büyük bir şöhret kazanan ve kendisinden çok şey beklenen böyle kabiliyetli bir yazarın ölümü, Rusya Müslümanlarının fikir ve edebiyat muhitlerinde derin bir üzüntü uyandırmış, Tatar şairi Abdullah Tukay bu duyguları (seyahatnamenin önsözünde yer alan) bir şiirle dile getirmiştir. Zâhir Bigi'nin Rostov-Don şehrinin Müslüman mezarında bulunan ve II. Dünya savaşına kadar korunan kabri savaş sonrasında yerle bir olup kaybolmuştur.[69]

Romanları

Zâhir Bigi, Kazan'daki medrese tahsili sırasında, okuduğu dedektif romanlarının etkisiyle, *Ulûf ya ki Güzel Kız Hatice* (1887) romanını neşretmiştir. Kardeşi Musa Bigi, bu eserin Kazan şivesinde yazılan ilk roman olduğunu söylese de, bundan bir yıl önce Musa Akyiğitzâde *Hüsameddin Molla* adında bir roman yayımlamıştı. Tatar edebiyat tarihçisi Abdurahman Sadi, Zâhir Bigi'nin kaleme aldığı romanların sanat ve işlenişi bakımından Akyiğitzâde'nin romanından daha üstün olduğunu, gerçek hayattaki değişmeleri yansıtması bakımından tarihî bir değeri de bulunduğunu ifade etmiştir.[70] Türkolog Nikolay Aşmarin ise yazarımızın dedektif romanlarının kurucusu olan Émile Gaboriau (1832-1873)'dan etkilendiğini söylemiştir.[71] Gaboriou'nun *Monsieur Lecoq* (1868) ve *L'Argent des Autres* (1874) adlı eserleri Rus diline çevrilmişti.[72] Zâhir Bigi'nin kendisi de bu yazara atıf yapar; *Güzel Kız Hatice*'deki Gospadin Şubin tipini Fransız yazarın eserindeki Lecoq'a benzetir.[73]

Zâhir Bigi'nin bu ilk romanı, okumuş kesim tarafından ilgiyle karşılanmış, defalarca basılmıştır. Konusu, aşk, kıskançlık, cinayet soruşturması ve mahkeme salonundaki duruşmalar olan bu romandaki karakterler Tatar toplumunun üst seviyesindeki insanlardan seçilen 23-27 yaş arası gençlerdir. Romana adını veren Hatice, tanınmış bir Kazanlı zenginin kızıdır. Gimnazyum mezunu olan Züleyha ise Kırımlı olup sonradan

---

68 *age*, s. iv.

69 Reis Dautov, "Zahir Bigiyev", s. 261.

70 Abdurrahman Sadi, *age*, s. 92-98. Abdurahman Sadi, romanların sırasını karıştırmıştır.

71 N. Aşmarin, *Oçerk literaturnoy deyatelnosti kazanskih tatar-mohammedan za 1880-1895 gg.*, Moskva: Tipografiya Varvarı Gattsuk', 1901, s. 35.

72 Muhammed Gaynullin, "Zahir Bigiev", *Sovet Edebiyatı*, sayı 9 (Sintabır 1945): s. 81.

73 bk. Muhammed Zâhir Bigiyev, *Günâh-ı Kebâir*, s. 35.

fakirleşen soylu bir aileye (mirza ailesine) mensuptur. Cinayet sanığı sıfatıyla yargılanan ve Hatice'nin âşığı olan Musa, Petersburg'da üniversite okumuş, babasının vefatından sonra ticaretle uğraşmaya başlamıştır. Roman, daha ziyade onun mahkeme serüveni etrafında döner. Hatice'ye parası için talip olan Abdünnasır ise, Kazan zenginlerinden birinin tek oğlu olup gimnazyumda tahsil görmüş bir gençtir.

Eserde geçen şahıslardan bazıları Rus kökenlidir. Bunlardan dedektif İvan İvanoviç Şubin, cinayeti soruşturup gerçekleri adım adım keşfeder. Kendisi çok zeki olup Tatarcayı da gayet iyi bilmektedir. Yardımcısı Vasili İvanov ve Avukat Andreyev de dahil olmak üzere, eserdeki Rus karakterlerin hepsi zeki, dürüst ve adalet duygusuna sahip kişilerdir.

Eserin kurgusu, cinayetin çözümlenmesi üzerine kurulmuş olup yazar yer yer okuyucuyu şaşırtmayı başarır. Bir yerde tam cinayetin bütün şüphelerini bir kişi üzerinde yoğunlaştırıp kâtilin o olduğu izlenimini verdikten sonra, tatlı bir geçiş ile, şüpheyi başka bir şahıs üzerinde toplar. Fakat kâtil o da değildir. Sonunda kimsenin kâtil olmadığı, Züleyha'nın kendi kendini öldürdüğü ortaya çıkar. Sürükleyicilik ve merak uyandırma anlamında, yazar başarılı bir kurgu ortaya koymuştur.

Yazar, medrese eğitiminden öğrendiklerini de bir şekilde romanında yansıtmıştır. Kullandığı bazı Arapça ibarelerde ve kelime oyunlarında medrese eğitiminin etkisi açıkça görülür. Ayrıca, mahkeme salonuna giren bir âhundun orada bulunan Müslüman halk üzerinde uyandırdığı saygı hissini romanda çok canlı bir şekilde vermiştir.

Zâhir Bigi, ikinci romanı *Günâh-ı Kebâir*'i (Kazan 1890) Kazan'da medrese talebeliği devam ederken orada görüp işittiklerine dayanarak yazmış, medrese talebeleri arasındaki ahlâkî bozulmayı işleyerek müderrislerin dikkatini çekmeyi amaçlamıştır. Haylaz talebelerin daha baştan tespit edilip terbiye edilmeleri ve ıslah olmayanların bir an önce medreseden uzaklaştırmaları gerektiğini, zira kendilerinin fena işlerini marifetmiş gibi göstererek diğer talebeleri de yoldan çıkardıklarını yazmıştır.

Roman, bir köyün tasviri ile başlar. Köy imamı Nâkıs Molla'nın (aslında bu, romancının gerçek ismi vermemek için taktığı bir isimdir) oğlu olan Abdulgafur, medrese tahsili için Kazan'a gönderilir. Nâkıs Molla, bu köyde uzun zamandan beri hileli işler çevirerek haksız kazanç sağlayan, rüşvet ve ribâ ile iş gören biridir. Burada, yeri gelmişken söyleyelim, Sovyet dönemi edebiyat tarihçisi H. Möhammetov, Nâkıs Molla tipiyle yazarın gerici din adamlarını (reaksiyoner ruhanîleri) yerdiğini söyleyerek, Zâhir Bigi sanki bütün mollalar zümresini eleştirdiği izleni-

DİZİN

A

Abbasi hilâfeti 55, 82
Abdulahad Han 25, 101, 103, 284, 286
Abdulaziz Han 109, 292
Abdulgani Bay 39, 40
Abdulgâni Bay Hüseynof 300
Abdullah Battal Taymas 14, 21
Abdullah b. el-Mübarek 90, 273
Abdullah Han 106, 109, 119, 289, 291, 301
Abdullah Tukay 28, 33
Abdurrahman Hüseyinov 51
Abdülhâlık Gucdevânî 107
Abdüllatif 112, 295
Adeeb Khalid 34
Afgan 38, 56, 83, 84, 94, 121, 265, 266, 267, 277, 304
Afganistan 56, 239
Afrasiyab 114
agint 37, 92, 275
Ağaç Pazarı 93
ahlâkî bozulma 5, 55
Ahmed b. Fadlan 79, 262
Ahmerov 24, 26, 27
ahunt 283
Akâid 40, 122, 304
Akderya 116
aklî ilimler 59
Ak Pâdişâh 101, 104
ala tenli 107, 108, 290, 291
Âli Hâtun 89, 90, 272, 273
Âlimcan İdrisî 14, 20
Allen J. Frank 19
Alparslan 90, 273
Altıul uruğu 20
Amerika 62, 75, 245, 258
Amuderya 84, 85, 90, 91, 267, 273, 274
Anadolu 19, 33, 43, 82, 265
Anadolu Türkçesi 33
Arabî ilimler 50, 55
Arabistan 35, 59, 118, 242, 300
Aral Denizi 80
Arapça 29, 41, 55, 98, 213
Araplar 54, 55, 238
Aras nehri 262
askerlik 68, 69, 82, 251, 265
Astrahan 36, 37, 61-63, 70, 73-75, 77-79, 244-246, 253, 256-262
Astrahan Müslümanları 77, 260, 261
Aşkabat 89, 90
Avrupa devletleri 59, 60, 85
Avrupa istilası 268
Ayuka Han 76, 259
Azak Denizi 61
Azat Ahunov 12, 18, 22, 27, 32
Azerbaycan 37, 56, 81, 82, 239, 264, 265
Azerbaycan Tatarları 37, 81, 264

B

Bağdâd 54
Bahardin 87, 269
Bahaüddin Nakşibend 39, 106
Bahr-i Cürcân 78, 261
Bahr-i Deylem 78, 261
Bahr-i Taberistan 78
Bakü 37, 80, 81, 26-264
Bâmi 87, 269
Barulas 57, 241
Bayramali 90, 273
beççeler 39
Belh 106, 289
Bendûn 54, 237
Beykend 54, 237, 238
bidʿat 77, 106, 260
Bî-dil 110, 293
Buda dini 77, 260
Buğ-ârâ 54
Buhara 5, 15, 17, 19, 20, 25, 26, 34, 37-42, 51, 53-57, 59, 60, 63, 76, 81, 83, 86, 90-110, 116, 117, 119-124, 152, 234, 236-240, 242, 243, 246, 258, 264-266, 268, 269, 273-276, 278-293, 299-307, 334
Buhara'da Yedi Aylık Esâret 63, 246
Buhara Emiri 25, 38, 86, 90, 92, 101, 103, 268, 269, 273, 275, 284, 286
Buhara Hanlığı 34, 37, 59, 86, 92, 102, 103, 123
Buharalılar 37, 86, 97, 106, 108, 110, 117, 274
Buhara talebeleri 120, 121, 304
Bulgarlar 262
Bulgarya 79, 262
burjuva 16, 17
Büyük Petro 61, 76, 80, 85

C

Cafer Hoca 119, 302
Câmiu'r-Rumûz 122, 305
casusluk 60, 243
Ceditçi 16, 19, 42
Celâleddin Rûmî 53
Ceyhun 54, 90, 237, 273
Cimkend 54, 237
civanbazlık 40, 118, 301
Cizah 86, 269
Cuci Han 57, 240
Cuybar Kelân 302
Cürcânî 58, 241

Ç

Çağatay 57, 93
Çağatay Devleti 57
Çarcuy 91, 274
Çar III. Aleksandır 31
Çaritsin 36, 61, 62
Çımbar 20, 21, 63, 246
Çikişler 88
Çin 56-58, 76, 105, 113, 239, 240, 241, 258, 274, 288, 296
Çingiz belâsı 56
Çingiz Devleti 57, 240
Çingiz lakabı 56, 239
Çinli 84, 267
Çungarya 75, 76, 77, 258, 259

D

Damolla Abdülallâm 93
Damolla Abdüşşekûr 122
Damolla Habibullah Hazret 20, 50
Damolla İzzetullah 101
Damolla Mir Şerif 41, 122, 123
Damolla Muhammed Kâsım 37, 93, 124
damullalar 276, 304
dedektif romanları 14
Delîlü'l-'Âşıkîn 107
demir yolu 20, 37, 53, 61, 81, 85, 91
Derbent 80

Dervâz 103
Dervâze-i Mezâr 107, 290
Deşt-i Kıpçak 56, 239
dilde Türkçülük 33
Dinepr 240
dinî ve aklî ilimler 58
divanbegi 96
Divan Begi Camii 95
Divlikamov 23, 25, 101, 284
Diyarbekir 82, 265
Doğu Türkistan 56
Donduk Ambu 76, 259
Don Kazakları 82
Don Nehri 53, 61, 77, 244, 259

E

Ebubekir et-Teffâl 90, 273
Ebu Huzeyme 117, 299
Ebu Mansur Maturidî 117, 300
Ebu'n-Nasr Muhammed b. Tarhan 91, 274
Ebu Zer'a 117, 299
Ejderhan 74, 257
el-Mehdi Muhammed b. el-Mansur 93, 276
el-Mukanna' fitnesi 238
el-Câmiü's-Sahih 117, 299
Emevî Camii 97
Émile Gaboriau 28
Émile Zola 102, 285
Emir Muzaffer 17, 103, 286
Ermeni 75, 84
Ermenistan 79, 262
Erzurum 82, 265
Eski Semerkand 294, 295
Eşterhânîler 59, 242
Evliya Ata 85, 268

F

Farab 91, 274
Fars dili 55
Fars Körfezi 55
Farslar 79, 262
Fâtıma Hanım (Bigiyeva) 20, 50, 233
Fatih Emirhan 15, 43
Fazlullah Utkeyev 25, 101
Fergana Bölgesi 86
Frengistan 83, 266
Fuhuşhaneler 118

G

Gang Nehri 58
Gaspıralı 14, 15, 25, 33, 44
Gavkeşân 119, 302
Gaynullin 16-18, 26-28, 33, 44
gencek 122, 302, 304
General Çernayev 86
Gîlân 82, 265
gimnaziya 75, 258
Gobi 58, 241
Göçebelik 83
Göktepe 87, 89, 90, 103
Göktepe Kalesi 89
Göktepe Muharebesi 87, 89
Göl Boyu Medresesi 23, 37, 50, 185
Grafine Milotine 89, 272
Graf Tolstoy 73, 256
Grek Varvatsiya 74, 257
Gûr-ı Emîr 111, 112, 294, 295
Günâh-ı Kebâir 5, 9, 14, 21, 23, 28-30, 33, 43, 50, 101, 180, 183, 228, 233, 285, 366, 411

H

Hâce Ahrar 114, 297
Hâce Nakşibend 94, 107, 109, 277, 290, 292
Hacı Tarhan 74
hadis ehli 55
Hâfız-ı Şirazî 110, 293
hâkân 56, 239
Halife Osman 114, 115, 297, 298
Halife Osman'ın Kur'an'ı 114, 115

Hârezm 55, 56, 78, 82, 106, 238, 239, 261, 265, 289
Hârezm Türkleri 78, 261
Hârunürreşid 79, 262
hâşiyeler 35, 58, 59, 304
hâtun 70, 83, 184, 233, 250, 253, 265-267, 271, 282, 311, 312, 315, 323, 328, 348, 352, 353, 366, 371, 377, 384, 385, 386, 390, 391, 396
Havavarluk 76, 258, 259
Hayalî 41, 122, 305
Hayatnâme 107, 290
Hazar Denizi 37, 61, 74, 78-84
Hazar Hanlığı 79
Hazar kavmi 80, 262
Hazarlar 79, 262
Hazret-i Ömer 79
Hıyâbân 119, 302
Hidâye 41, 100, 105, 117, 118, 123, 283, 300, 305
Hikmet-i Mirzacânî 100, 283
Hikmetü'l-'Ayn 40, 122
Hindistan 35, 57-60, 81, 85, 24-244, 264, 267, 268
Hindu 38, 84, 94, 267, 277
Hint 83
Hisâr 103, 286
Hive 81, 83, 86, 103, 264-266, 269, 286
Hive Hanlığı 86, 103
H. Möhammetov 16-18, 29, 30
Hocend 86, 269
Hokand Hanlığı 85, 86, 103
Hokant 86, 107
Hokant arabası 107
Honoré de Balzac 22
Horasan 56, 59, 90, 111, 239, 242, 273, 293
Hunlar 79
Hüdâyar Han 86
Hülâsatü'l-hesâb 123
Hürteng 117, 300

I

III. Aleksandır 31, 104, 287
Irak-ı Acem 56, 239
Ircar 86, 269

İ

İbn Sina 105
İdil 79, 262
ilim ve maârif 105, 288
İli Vilayeti 76, 259
ilmî çöküş 35
İmam Buharî 39, 116, 117, 298-300
İmam Cârullah 50
İmam Gazalî 99, 282
İngiliz 85, 243, 268
İngiliz hükûmeti 243
İran 35, 59, 75, 76, 79, 81- 83, 90, 94, 111, 213, 242, 258, 259, 261-266, 277, 293, 396
İran'ın âdetleri 83
İranlılar 35, 55
İr Nazar 119, 302
İrtiş 58, 241
İshak b. Râhûye 90, 273
İskender 104, 111, 287, 293
İslambol 103, 104, 286, 287
İslam devletleri 105, 270
İslam dini 64, 176, 358
İslam Dünyası 35, 53, 57-59, 78, 80, 91, 106
İslam ilimleri 55, 105, 111
İsmail b. Ahmed 55, 98, 105, 106, 238, 282, 288
İsmail b. Hamad el-Cevherî 91, 274
İsrailoğulları 82
İsveç 61
İşan Damulla Siraceddin 282
işanlar 296
işanlık 289
İşan Reis 104, 286, 287

İvan Grozni 74, 257
İvanovski Kanalı 61

J

Japon Denizi 57

K

kabristanlar 77, 104, 260
kadı-kelân 100, 283
kadınların mazlûmiyetleri 50
kadınlar meselesi 83
Kâfiye Şerhi 40, 122, 304
Kafkas beldeleri 78
Kafkas Dağları 79
Kalaç 36, 53, 60-62, 236, 244, 245
Kalmuk Hanlığı 76
Kalmuklar 76, 77, 258, 259, 260
Kamışinka Nehri 61, 244
Kampiyos 78, 261
Karadeniz 61, 80
Karakalpak 84, 267
Karakurum 56, 57, 239, 240
Karategin 103, 286
Kâsımov 70
Kaspi 78-80, 244, 261, 262, 271
Kasr-ı Ârifân 107, 108, 289-291
Kâtile 24, 32, 33, 50, 51, 102, 233, 285
Kazak 38, 60, 75, 77, 78, 94, 162, 258, 277
Kazan 5, 11, 13-18, 21-24, 26-32, 36, 37, 39, 41- 45, 50, 51, 63-65, 67, 68, 70, 71, 75, 83, 93, 128, 131, 134, 135, 137, 147, 150, 152, 156, 162-164, 167, 168-170, 172, 173, 175, 177, 180, 182, 184-186, 189-191, 193, 200, 203-205, 211, 213, 220, 227, 233, 234, 246, 247, 248, 250, 251, 253, 254, 258, 266, 276, 309, 311, 314, 317, 318, 320, 328, 329, 334, 337, 344, 345, 349, 350-354, 357, 358, 361-364, 366-369, 371-375, 376, 383, 385, 386, 388, 393-396, 403, 411
Kazan bayları 31, 314
Kazan bişmeti 83, 266
Kazancık 87, 269
Kazanlı 5, 17, 21, 23, 28, 37, 45, 63, 157, 168, 170-172, 184, 211, 246, 350, 352, 353, 366, 394
Kazanlı zenginler 17
Kazan medreseleri 50, 67, 182, 364, 394
Kazan Müslümanları 63, 75, 246
Kazan talebeleri 50, 233
Kazan Vilayeti 63
Kerminiye 103, 286
kervanbaşı 101, 284
Keş 54, 57, 238, 240
Kette Kurgan 86, 269
Keykubad 111, 293
Kıpçak 19, 56, 239
Kırgız 60, 75, 77, 78, 83, 84, 243, 258, 259, 261, 266, 267, 343
Kırgızlar 77, 259
Kırım Tatarları 60, 243
Kırım Yarımadası 79
Kızıl Arvat 87, 269
Kızılkum 87, 270
Kızılsu 37, 88
Kitâbü'l-Ekârîrü'l-Mübheme 123
Kore 56
Kökeldaş 106, 119, 301, 302
Krasnovodsk 37, 85, 267
Kubad 79, 80, 262, 263
Kuban 23
Kur'an ve Sünnet 19
Kursavî 15, 19
Kusem b. Abbas 114, 296
kuşbegi 96, 101
Kuteybe b. Müslim 55, 97, 111, 238, 280, 293
Külâb 80, 103, 286

Kütüb-i Sıhâh 117
kütüphaneler 57, 58, 111

L

Lapatin 67, 250
Lazarev 88, 271
Leb-i Havz 38, 95, 96, 278, 279
Lermantov 62, 245
Lomakin 87, 88, 270, 271

M

Mâder Han 106, 119, 289, 301
Mahdum-i Azam 116, 298
Makarya 120, 303
Malaka Yarımadası 57
Mansur 54, 93, 117, 237, 276, 300
marifetçi 16
matbuat 102, 285
Matoşkin ıskadrası 80, 263
Mâverâünnehir 5, 9, 15, 18, 20, 21, 27, 31, 32, 34-36, 39, 43, 44, 51, 53-57, 59, 60, 63, 76, 86, 90, 91, 105, 106, 111, 234, 236-240, 242, 243, 246, 258, 269, 273, 274, 288, 289, 294
Mâverâünnehir'de Seyahat 5, 9, 18, 43, 51, 234
Mâzenderân 82, 265
mecusilik 34, 99
meddah 38, 94, 110, 293
medenî milletler 78, 260
Medinetü's-selâm 54, 237
Medrese-i Sefid 114, 297
medreseler 299
Mekke-i Mükerreme 72, 255, 368
mektep 17, 40, 70, 75, 78, 80, 116, 118, 258, 260, 263, 299, 300
mektepsizlik belâsı 75, 258
Mercanî 15, 19, 115, 298
Merv Hanlığı 89, 90
Mescid-i Kelân 97, 98, 109, 280, 281, 291
Meşhed 106, 213, 289, 396
Mevlevî Hasan 41, 122, 305
Mısır 34, 35, 59, 242, 243
Mir-Arab Medresesi 99
Mirkasım Osmanov 32
mirşeb 101, 284
Mirzacân 41, 122, 305
Mirza Uluğ Bek 41, 112, 119, 123
Mişerler 20
Moğolistan 56, 57, 75
Moğollar 55, 56, 75
molla-beçeler 39, 93
Molla Câmi 40, 100, 122
Molla Cârullah 20, 21
Molla Celâli Tetimmesi 100
mollalar 100
Molla Mîrek 103, 105
Moskova 20, 74, 89, 180, 191, 203, 257, 272
Muaviye 111, 114, 293, 296
Muhammed Ali Kâzım Bek 80, 263
Muhammed Atalık Han 89, 272
Muhammedcan Efendi Yanbayef 284
Muhammedcan Yanbayev 25, 101
Muhammed İsmail el-Buharî 106, 289
Muhammediyûn Makberesi 117
Muhtasar 41, 100, 122, 283, 305
Murad Han 88, 271
Musa Akyiğitzâde 28
Musa Bigiyev 20, 21, 25, 27, 32, 33, 51, 101, 234
Mushaf-ı Osman 115, 298
Mustafa Toker 19
Mu'tezidbillah 105, 288
Muzafferiddin Han 103
müçtehitler 55
müftü 40, 41, 72, 73, 100, 118, 122, 255, 256, 283, 301, 304, 305
Müftü İşan 19
münâzara 23, 24, 26, 30, 41, 42, 124, 212, 306, 395
Mürted 24, 32, 33, 50, 102, 228, 233, 285,

411
Müşkilât 41, 122
müşkil ibâreler 41, 100, 123

N

Naçalnik 113, 296
Nâdir Şah 80, 263
Nasrullah Han 103, 286
Nemengan 86, 269
Nesef 54, 238
Neseî 117, 299
nevbet 120, 122, 252, 279, 304, 305
Nijnaya Steplevka 23
Nikolay Aşmarin 26, 28
Nişabur 106, 107
Nogay 75, 78, 83, 84, 92, 93, 121, 258, 261, 266, 267, 275, 276, 304
Nogay Sarayı 92, 275, 276
Nogay Tatarları 78, 261

O

Orenburg 20, 72, 85, 187, 255, 268, 369
Orenburg Duhovnıy Sobraniyesi 72
Orta Asya 17, 35, 53, 56, 59, 60, 85, 92, 93
Osmanlı Devleti 30, 61, 76, 80, 82, 396
Osmanlı Türkleri 11
Ostroumov 24
Otrar 58, 91, 241, 274

Ö

Öklid 41, 123, 305
Özbekler 59, 242, 273

P

Pagon za millionami 50, 233
Pekin 56, 93, 239, 276
Penza Vilayeti 20, 21
Penze 63, 246
pervaneci 101, 284
Petersburg 20, 21, 25, 29, 43, 62, 73, 89, 101, 114, 115, 116, 140, 141, 168, 171, 180
Petersburg Kütüphanesi 114, 115, 116
Petrovsk 80, 262
Pişpek 85, 268
Plevne Muharebesi 87
Prut Muâhedesi 61, 244

R

Rahmetullah Pataşev 25, 101
reaksiyonerler 17
Refıyk Nafikov 32
reformist İslam 19
Reis 18, 21, 22, 27, 28, 37, 43, 50, 95, 96, 103, 104, 278, 279, 286, 287
Reis Dautov 18, 21, 22, 27, 28, 37, 43, 50
Rigistan 96, 102, 103, 112, 279, 285, 286, 295
Romanya 87, 270
Rostov-Don 11, 23, 25, 28, 36, 50, 53, 63, 72, 73, 101, 125, 180, 211
Rumeli 82, 265
Rum Sûresi 79, 262
Rus 5, 11, 13, 15, 17, 18, 19, 22, 26-30, 34, 36-39, 42, 50, 62- 64, 67, 69, 70, 75, 76, 78, 79, 82, 84-86, 88, 89, 92, 94, 95, 101, 103, 104, 112-114, 118, 119, 130, 132, 147, 150, 158, 159, 167, 170, 171, 175, 187, 233, 246, 247, 250, 252, 253, 257, 258, 259, 261, 267-272, 275, 277, 278, 284, 286, 295, 296, 297, 300, 302, 313, 315, 325, 329, 332, 339, 340, 348, 351, 353, 357, 369
Rusça kelimeler 14
Rus halkı 147
Rus Kazakları 11
Ruslar 22, 64, 74, 81, 85, 91, 103, 151, 152, 247, 264, 268, 269, 274, 286, 332, 334

Rus müjikler 118
Rus Semerkandı 295
Rusya 13, 17, 19, 20, 22, 28, 30,-32, 34, 35, 37-42, 50, 53, 54, 56-60, 62, 69, 73, 75-77, 79-83, 85-90, 92, 94- 96, 98,-101, 103-105, 112, 113, 118, 120, 121, 123, 124, 150, 185, 209, 213, 214, 233, 236, 237, 239, 240-245, 252, 256, 258-261, 263-273, 275, 277-279, 28-284, 286-288, 295, 296, 300, 303, 304, 306, 367, 396
Rusya hükûmeti 76, 81, 242, 259, 264
Rusya Müslümanları 19, 34, 50, 59, 242
Rusya Tatarları 34, 54
Rus yazarları 50

S

Safevî Devleti 80
Safevîler 263
Saffâriye Devleti 105
Saîd b. Osman 114, 296
Salavat-hân 41
Sâmânîler 35, 55, 111, 238, 294
Samâralı Damolla Hüseyin 95
Sarık Türkmenleri 90, 273
Sart 84, 267
Sartiye halkı 113, 296
Sartlar 40, 118, 301
Sasanî Devleti 80
Sefiller 51
Selçuklular 55, 111
Selimgerey 20, 50, 72, 73, 233, 255, 256
Semerkand 119, 236-241, 243, 246, 258, 264, 267, 269, 274, 289, 293-301
Semipalatinsk 85
Seyyide Ârife Begüm 108, 291
Sibirya 57, 105, 186, 189, 190, 195, 199, 203, 204, 205, 206, 218, 219, 240, 288
Simirnov Misafirhânesi 73
Skobilov 87, 88, 89
Sobraniye 72, 73, 187, 369
Sovyet tarihçileri 16, 17
Sovyet yazarları 17
Subaş 64-67, 70, 72, 24-250, 253-255
Sûfî Han 88, 89, 271, 272
Sultan Abdülhamid 31
Sultan Bayezid Han 58, 241
Sultan II. Selim 61
Sultan Mehmed Han 97, 280
Sultan Sencer 90, 273
Suriye 118
Süfyan-ı Sevri 90, 273
Svyatopolk 79, 262
Svyatoslav 79

Ş

Şah II. Abbas 81
Şah İsmail 90, 273
Şahruh 111, 112, 294, 295
Şâkirtler 67, 120, 211, 251, 394
Şam 58, 60, 91, 97, 241, 243, 274, 280
Şehâbeddin Mercanî 115
Şehr-i Sebz 38, 57, 102, 103, 240, 285, 286
Şemsiyye 122, 304
Şerhü'l-Vikâye 41, 122, 305
Şer'-i şerîf 69
şeyhülislam 100, 283
Şîban 59, 242
Şîbanîler 59, 242
Şirdâr 112, 295
Şirvan 79, 80, 262, 263

T

Taberistan 78, 82, 261, 265
Tâcik 38, 84, 94, 267, 277
Taftezânî 58, 241
talebeler 23, 41, 42, 68, 112, 114, 120, 122, 123, 211, 212, 251, 306, 394, 395
Tanrı Dağları 75
tasavvuf 19, 107

Taşkent 18, 44, 86, 113, 114, 268, 269, 296
Taşkent basını 18
Taşkent Kapısı 113, 114
Taşkent Vilayeti 86, 269
Tatar aydınları 15
Tatar edebiyatı 16
Tatar halkı 34
Tatarinov 63
Tatar kızları 36
Tatarlar 34, 64, 66, 70, 151, 203, 247, 249, 253
Tatar tüccârı 13
Tatar Türkçesi 19
tedris usûlleri 122
Tehzîb 40, 122, 304
Teke 84, 87, 89, 90, 267, 270, 272, 273
Teke Türkmenleri 87, 90, 270, 273
Temuçin 56, 239
Tetimme 41, 103, 122, 305
Tillakâri 112, 295
Timur 15, 35, 57-59, 102, 110-113, 241, 242, 264, 267, 275, 284, 285, 293-296
Timurlenk 57-59, 90, 91, 240-242, 273, 274
Tirmizî 117, 299
Tiyanşan 55
Toğdaş 54
Transoksaniya 54, 237
Tukayef, Abdullah 33
Türk 11, 14, 15, 18-21, 31, 33, 34, 43, 45, 55, 79, 80, 84, 91, 111, 114, 147, 167, 238, 261, 262, 267, 274, 294, 297, 329
Türk Dili 18, 43
Türkistan 11, 13, 15, 17, 18, 21, 27, 30, 31, 34, 35, 39, 40, 42, 44, 55, 56, 57, 59, 81-85, 87, 93, 103, 105-107, 111, 112, 114, 115, 118, 125, 238, 239, 240, 242, 264, 266-270, 276, 286, 288-290, 294-297, 300, 301, 307
Türkistan aydınları 11
Türkistan Ceditçiliği 34
Türkistan Müslümanları 118
Türkiye 17, 18, 22, 31, 35, 45, 58, 59, 60, 76, 87, 101, 114, 115, 213, 214, 241, 270, 284, 396
Türk kadınları 84
Türk kavimleri 80
Türkler 35, 55, 82, 91, 238, 264, 274
Türkmen kadınları 83, 84
Türkmenler 37, 82, 83, 84, 88, 89, 265, 266, 267, 271, 272

U

Ubeydullah Han 109, 292
ulema 20, 34, 35, 58, 115, 240, 241, 295, 298, 299
Ulûf ya ki Güzel Kız Hatice 5, 14, 28
Uratepe 86, 269
Uraz Muhammed Han 89, 272
usûl-i kadîme 41, 124, 306
Uygur Türkleri 55, 57, 82, 238, 240, 265
Uzunada 37, 53, 78, 81, 124, 236, 261, 264, 307
Uzunsu 87, 269

Ü

Üçhacı 90, 273
Ürküt 86, 269

V

Vambery 30, 35, 45, 59, 60, 243
Veliyullah Hocabirdi 89, 272
Victor Hugo 22, 32, 51, 234
Volga 36, 61, 62, 74, 75, 76, 77, 244, 245, 257, 259
Volga Havzası 62
Volgin 15, 35, 36, 63, 64, 66, 69, 70, 72, 73, 74, 78, 246, 247, 249, 252, 253, 255, 256, 261
Von Kaufmann 86

Y

Yağmacılık 82
Yahudi 59, 75, 84, 169, 267, 351
Yavuz Akpınar 19, 43
Ye'cûc Me'cûc 56, 57, 239, 240
Yefim Malov 12, 18, 22-24, 26, 31, 43, 46
Yengil Tepe 88, 271
Yeni Buhara 37, 91, 124
Yesugay Bahadır 56, 239
Yunan 54, 82, 90, 237, 264

Z

Zakafkasya 80, 263
Zaman Kalindarı 15, 16, 21, 32, 44
Zarefşan 54, 91, 237, 274
zekâtçı 101, 284
Zeki Velidî Togan 14, 20
Zerebulak 86, 269
Zergerân Medresesi 93, 107, 119, 276
Zeyd b. Sâbit 115, 116, 297, 298
Zîc-i Mirza Uluğ Bek 41, 123, 295, 305